

Márkus Klára

Életrajz

Márkus Klára alacsony, sovány, kissé púpos asszony. Nagyon kedves és jó kedélyű, túl van a kilencvenedik életévén. A lányával és annak férjével lakik egy családi ház emeletén, a földszinten pedig a fia él a családjával. Klári néni a házból csak nagyon ritkán jár ki. Külön szobája van, de leginkább a szobájából nyíló beüvegezett, világos erkélyen szeret üldögelni. Kedvelt időtöltése a keresztretjvényfejtés és az olvasás, mind magyar, mind német nyelvű könyveket láttam a kezében, és nem mulasztja el megnézni a „Fiatál és nyugtalan” című szappanopera egyetlen részét sem.

Az apai nagyapám, Kaufmann Jakab az 1830-as években születhetett Nagykárolyban. Ő pont akkor halt meg, mikor én születtem, ezért róla csak azt tudom, hogy fűszeráru nagykereskedése volt Nagykárolyban, a Kaufmann Jakab és fia cég. A cég abban a házban volt, amelyikben mi is laktunk Nagykárolyban, annak idején a Deák Ferenc tér 10. szám volt, a főtéren, a kastéllyal szemben. A kastélyban a Károlyi grófok éltek annak idején, míg el nem vették a kastélyt [az államosításkor]. Én már nem emlékszem rájuk, lehet, hogy amikor egész kicsi voltam, még voltak ott, csak azt tudom, hogy az egyik grófnak tetszett az én nagynéném, a Kaufmann Mariska. [A nagykárolyi kastély most múzeum. – A szerk.] A ház, ahol laktunk, még mindig megvan, azt már én adtam el, mikor ide jöttem, Máramarosszigetre.

Kaufmann Jakabnak a testvére volt Kaufmann Adolf és Kaufmann Ignác. Kaufmann Adolfnak földje volt, vagy ki tudja, mi volt, öröklött vagyonok. De Adolf nem volt diplomás, szóval nem volt ügyvéd, az biztos. Neki a gyereke volt Annus, Sanyi és Imre. Annus Antal Istvánné volt, a férje ügyvéd volt Nagykárolyban. Volt egy fia, Antal Pali és egy lánya, Antal Zsófi, aki lett Spicc Lászlóné. Kaufmann Sanyi az ivott nagyon, de gyönyörűen zongorázott. Jómódúak voltak, úgy látszik, hogy nem kellett dolgozni menjen. És Kaufmann Imre az fogorvos volt. Kaufmann Ignác leszármazottja volt Kaufmann Bandi [Nem derül ki, hogy Endre, Andor vagy esetleg András volt-e a keresztnéve. – A szerk.], aki Nagykárolyba visszajött még a deportálás után, de aztán nem tudom, mi lett vele, kiment [kivándorolt] vagy nem tudom. Bandinak volt még egy testvére, Pali. És volt még egy Kaufmann Ignác, aki Nagykárolyban lakott, már nem tudom, pontosan kinek volt a fia, de egy kicsikét, azt hiszem, valami hiányzott az agyából. Olyan csendes bolond volt.

Apámnak volt egy unokatestvére, Kaufmann Gyula [Tehát ő is a nagypapa valamelyik testvérének volt a fia. – A szerk.]. Az ő lánya volt Kaufmann Erzsi, úgyhogy én Erzsivel csak második unokatestvér voltam. Ennek az Erzsinek volt a férje Achile Fálticineanu, aki aktív tiszt volt a román hadseregben, ők Bukarestben laktak. Mihály [román] királynak volt valami szerencsétlensége, amikor gyerek volt, beleesett a tengerbe, vagy lehet, hogy valami tóba, nem emlékszem, de ez a Fálticineanu beugrott, és kihozta, megmentette. Aztán előléptették, az nagy szó volt akkor, beugrani valamibe, felöltözve, minden, hogy ő kimentse a trónörököst. Egyik se ment, ő ment egyedül, a zsidó. Két lánya volt Fálticineanunak, nem tudom, hogy nem Nóri volt-e a nagyobbik, és a kicsi Ani.

Lujza néni, Cukor Lajosné is édes unokatestvére volt az édesapámnak, de ő, azt hiszem, a nagymama, Braun Hani részéről. Hogy milyen Lujza, nem tudom. Nem tudom, hogy csak a Lujza

néni révén lettünk rokonok, vagy külön a Cukor is rokon volt. Cukor Lajos orvos volt, jaj de drága egy ember volt, Istenem! És azt hiszem, ő az anyám részéről is rokon volt. Lajos bácsinak volt még egy testvére, Márton, annak is volt lánya, ezek mind Magyarországra mentek. Az amerikai Cukor György az nekünk rokon, az ő családja is Nagyszőlősről vándorolt ki vagy honnan [George Dewey Cukor (New York, 1899 – Los Angeles, 1983) – filmrendező, magyar zsidó emigráns család (Viktor és Helén Cukor) gyermeke, ismertebb filmjei: „David Copperfield” (1935), „The Philadelphia Story” (1940), „Gaslight” (1944), „Adam's Rib” (1949), „A Star Is Born” (1954), „Rich and Famous” (1981). Megkapta a legjobb rendező Oscar-díjat a „My Fair Lady” (1964) című filmjéért. – A szerk.]. Anyunak egyszer volt egy nikotinmérgezése, mert cigarettázott annak idején, és rögtön Lajos bácsit hívtuk, hát orvos ugyebár, rokon. És akkor jött a felesége is, nem engedte Lajos bácsit egyedül, pláne, hogy rokonhoz hívták, és Lujza néni annyira sietett, hogy a kalapját fordítva tette fel. Kalap nélkül nem jöhetett az urával, ugyebár, este tíz órakor, késő volt már. Ilyen emlékek! Fordítva vette fel a kalapját. És a német kisasszonyunk röhögött, hogy Lujza néni fordítva vette fel a kalapot. Régen egy orvosnak a felesége az minden lében kanál volt. A Lujza néni gyerekei voltak: Elluska, Irénke és Pista. Ellus süketnéma volt, Irénke nem tudom, hogy hol is volt, kinél volt férjnél. Pista orvos volt, amikor én kislány voltam, még Pesten volt. És úgy, ahogy most emlékszem, parkinsonos volt, mert mindig reszketett a feje. De gyönyörű szép ember volt, egy magas, jó kinézésű. És egy nagyon szép felesége volt, a Lenke néni, gyönyörű felesége volt.

Az apai nagyapám felesége Braun Hani volt, az 1840-es években született. Ott lakott abban a házban, amit aztán mi örököltünk, szóval ahol mi is laktunk. Kapisont hordott – ez nem kendő, keményebb, de nem is kalap, úgy mondták, hogy kapison – ami eltakarta az egész haját, és lejött a fülére. Zárt ruhái voltak és mindig feketék, én úgy emlékszem, hogy fekete, sötét volt. Ő nem főzött, mert volt szakácsné és szobalány, még az ő életében jómódúak voltak, akkor még volt a „Kaufmann Jakab és fia” cég. Nagymama az 1920-as évek végén halt meg, Nagykarolyban van eltemetve a zsidó temetőben.

Az édesapámnak volt egy csomó testvére: Rezsinke, Gizella, Mariska és Ignác. A legidősebb Rezsinke volt, Róna Jakabné. Cegléden éltek, volt három gyermeke: Róna Pista, Ilus és Inci, aki Amerikába ment férjhez, és valószínűleg ott is halt meg.

Rezsike után Gizella következett, Kandel Móricné, ő is Ceglédre ment férjhez, nagyon jóban voltunk velük. Négy lánya volt: Rózsika, Kati, Magdi és Boris, az [Boris] Dunapentelén volt férjnél [Dunapentele – nagyközség Fejér vm.-ben (ma: Dunaújváros); 1891-ben 3600, az 1910-es népszámlálás idején 3900, 1920-ban 4200 főnyi lakossal. – A szerk.]. Rózsika, Taub Imréné volt a legidősebb. Taubék [Alsó]Szoporon laktak, az Szilágy megyében van [Alsószopor – kisközség volt Szilágy vm. Tasnádi járásában, 1891-ben, 1900-ban 1300, 1910-ben 1500 román és magyar lakossal. Trianont követően Romániához került, ma Supuru de Jos, jelenleg Szatmár megyéhez tartozik. – A szerk.], ők malmosok voltak. Taubék hárman voltak testvérek: Taub Imre, Taub Miska és Taub Endre, Endre volt a legkisebbik. Taub Imrének tehát Kandel Rózsika volt a felesége, az ő fiuk volt Saci [Sándor], aki visszajött a [II. világ]háború után Szoporra, de öngyilkos lett. Elvitték szegényt a Securitátéra, merthogy olyan gazdag ember volt, egy csomót örökölt, ott nagyon megverték, és miután kiengedték, öngyilkos lett. Borzalmas, milyen idők voltak [a kommunizmus ideje alatt], borzasztó. Taub Miskának a felesége Fischer Etus volt, két gyerekük volt, az egyik deportálva volt, és meghalt, a másik, Taub Laci meg kiment Amerikába vagy hova az unokatestvérével, Fischer Lacival. Ez a Fischer Laci Fischer Gyulának, a Fischer Etus testvérének

volt a fia [Ők nem rokonok, csak az egyik Taubnak volt a felesége Fischer lány, és Taubék is csak beházasodás útján lettek rokonok Kaufmannékkal. – A szerk.]. Fischerék királydaróciak [ma Craidorolt] voltak.

Mariska Kaufmann Dávidné volt, ő Kaufmann lány is volt, és Kaufmann-né lett a férje után is, de nem volt rokona a férje. Mariska néni gazdag volt, de a legolcsóbb csokoládét hozta mindig. Fűszerboltjuk volt Szatmárnémetiben, de óriási nagy, és az alatt volt egy óriási nagy pince. Egy óriási nagy üzlethelyiségük és egy óriási nagy kertjük volt, a másik utcáig nyúlt ki a kert. Nagyon gazdagok voltak! Egyszer ez a Mariska néni ott volt nálunk [Nagy]Károlyban, és ott volt egy Fermann Majsi nevű ember, akinek az volt a ticje, hogy folyton cvinkkerolt [pislogott] a szemével. És a nagynéném azt hitte, hogy neki kacsintgat, ki akar kezdeni vele, és megkérdezte: „Mondja, mit akar?” Jaj, [milyen emlékek]! Mariska néniéknek volt egy fiuk, Jenőke, akinek a felesége, Margitka mindig azt mondta: „Jenőke, akiből Jenő sose lesz.” Egy könnyelmű, léha ember volt, nagyon szerette a nőket. Két fiuk volt, Bandi és a Laci. Laci meghalt Oroszországban, munkaszolgálatos volt. Bandi az kint van Ausztráliában, ő megmenekült, talán még él, fiatalabb volt nálam. Nem tudok semmit róla, mert ez a Bandi olyan zsugori volt, mindig félt, hogy valamit adni kell. Az első feleségét deportálták, ő nem jött vissza, még egyszer megnősült, és avval ment ki Ausztráliába. Nem tudom, aztán mi lett a házukkal, ott van a Heim János utcában Szatmáron [Szatmárnémetiben]. Hogy Bandi visszajött, gondolom, ő likvidált meg minden, mert nem voltunk csak két örökös, ő meg én. De én nem aspiráltam a szatmári vagyonra.

Mariska néni után következett az apám, és a legkisebb volt Ignác, Náci, aki ott élt Nagykárolyban, voltak gyerekei, de azokra már nem emlékszem.

Az apám, Kaufmann József Nagykárolyban született 1870-ben. Kereskedelmi iskolát végzett Nagykárolyban, és ő vette át az apja cégét. 1905-ben nősült, összehozott parti volt, nagyon sok volt akkoriban a házasságközvetítő, ezzel direkt foglalkoztak emberek, úgy hívták őket zsidóul, hogy sáthen [lásd: házasságközvetítő, sádhén]. Anyu jó módú volt, tudom, hogy egy nagy pénzbeli hozományt kapott. Azért ment férjhez, merthogy nagyapának nőügyei voltak, mostohát hozott a házhoz. Biztosan volt [a szülőknek] vallásos esküvőjük, biztosan.

Schöngut Jakab anyai nagyapám csernovici volt, de elszöktek, mikor ott zsidóüldözés volt. Pocakos volt, kis körszakálla volt, de már ezüstös, mikor én emlékszem rá, akkor már idős volt. Nagyon rendes, vallásos zsidó volt, de nagyon okos. Kalap mindig volt a fején, de egy furcsa kalap volt – filcből csinálták akkor a kalapokat –, kicsi, nem olyan rendes férfikalap. A ruházata rendes volt, nem járt kaftánban vagy ilyesmi, mert nem volt olyan vallásos [Azaz nem volt haszid. Kaftánt Magyarországon, ill. Erdélyben a 20. században a haszidok viseltek. – A szerk.]. A neológ templomba járt. Péksége volt Máramarosszigeten, amit aztán az egyik fia, Schöngut Imre vett át. Abban a házban laktak, ahol a Schöngut-pékség is volt, az udvaron volt egy ötszobás lakás, elől meg az emelet. Az ötszobás lakásban lakott nagyapa, és fent lakott Schöngut Imre a feleségével és a három gyerekkel.

Nagymamát, Sternberg Jozefint én nem ismertem már, mert mikor anyu férjhez ment, már akkor a nagymama nem élt. Máramarosszigeten született, testvére volt Pali bácsi, Sternberg Pál, egy öreg, kicsi, vékony kis ember, Máramarosszigeten lakott, nem volt felesége, és Sternberg Jancsi, ő is Máramarosszigeten élt, neki se volt családja. Akkor volt Berta néni Nagyszőlősen, akinek szintén volt két lánya, a Rózsi és még egy. Elza, Mimi és Zsófi is három Sternberg lány volt, a nagymama

valamelyik testvére volt az apjuk, itt [Máramaros]Szigeten éltek, csak azután elkerültek Magyarországra, már azt nem tudom, hogy, mindenesetre innen elmentek. Mimi szegény az meg volt bénulva vagy mi volt vele, úgy emlékszem, hogy nem tudott járni, valami baja volt, nem tudom, mi. Csak arra emlékszem, hogy Mimivel találkoztunk, amikor én gyerek voltam, és oda akartam menni, hogy megcsókoljam, és anyu úgy félrehúzott. Ki tudja, hogy mi baja lehetett, hogy nem akarta, hogy megcsókoljam, vagy hogy ő engemet. De ez a Mimi egy nagyon finom, úri teremtés volt.

Nagymamának epeköve volt, Karlsbadba ment kezeltetni, és ott halt meg 1905-ben, inoperábilis volt, óriási köve volt. Itt, Máramarosszigeten van eltemetve a zsidó temetőben. Rögtön miután meghalt nagymama, már nem tudom, hogy kit vett oda nagyapa, mindenesetre voltak nőügyei, amiért anyuka 1905-ben férjhez ment. Aztán amikor én már emlékszem, volt nagyapának egy német kisasszonya, fräulein Ida, akivel együtt élt. Ida kisasszony azelőtt a házvezetőnő volt. Nem vette feleségül, mert mindig mint Kóni Ida szerepelt. De egész utolsó napjáig vele élt nagyapa, és Ida őt ápolta. Tudom, aztán adtak valami végkielégítést Ida kisasszonynak, valami ilyesmi. De ez egy nagyon rendes nő volt, németül beszélt, Schöngut nagyapa is németül beszélt vele, az volt az anyanyelvük. A zsidók abban az időben mind tudtak németül. Nagytata 1931-ben halt meg Máramarosszigeten.

Schöngut nagyapáéknak öt gyerekük volt: Schöngut Sándor, Schöngut Emil, az anyám, Ernő és a legkisebb, Imre. Schöngut Sándornak ügynöki irodája volt Máramarosszigeten, ilyen kijáró volt, szóval üzleteket csinált, összehozott embereket. De borzasztó becsületes volt, korrekt. A felesége volt Gitta néni, és volt két gyerekük, a Klári és a Laci. Klári egyidős volt a nővéremmel, négy évvel volt idősebb nálam, ő volt a nagy Klári, én voltam a kis Klári. Ő doktor Grossmann Sándorné lett Szatmáron [Szatmárnémetiben]. Laci két évvel volt idősebb nálam, Párizsban végezte az orvosi egyetemet, aztán ott is maradt, Montpelier-ben lett orvos, neki egy festőművésznő volt a felesége, Gross Erzsébet.

Dr. Schöngut Emil Pesten volt ügyvéd, a felesége, Heller Vilma, meghalt vakbélgyulladásban, amikor a kisebbik lánya kilenc hónapos volt. Emil bácsit belelőtték a Dunába 1944-ben [lásd: zsidók Dunába lövése]. Két lányuk volt, Jutka és Ági. Jutka fiatalon meghalt, a szívbillentyűjével volt baj. Ági, Grossné még él Pesten, már rég nem hallottam róla, pedig mindig szokott telefonálni.

Dr. Schöngut Ernő orvos volt, ő is Pesten élt, feleségül vette Bérczi Gizit, a nagy Bérczi kézimunkaüzlet [Bérczi D. Sándor kézimunkaüzlet] tulajdonosának a lányát.

Schöngut Imre, a legkisebbik nagybátyám vette át a pékséget. A nagybátyáim közül ő volt vallásos. A felesége Szmuk Berta volt, és három gyerekük volt, Zsófi, Öcsi és Sanyika. Sanyika volt a legkisebb, ő meghalt Auschwitzban gyerekként, Zsófi és Öcsi megmenekült, a máramarosszigeti rokonok közül csak ők ketten jöttek vissza a deportálásból. Zsófi fiatalabb nálam vagy nyolc-tíz évvel, a második világháború után férjhez ment, úgy vette el őt Berger Cáli, hogy azt hitte... [jó partit csinál], de közben mindenüket elvették az államosításkor, és maradtak pucér fenékekkel. Ők kimentek Izraelbe. Van egy fiuk, Imi, akinek van egy felesége. De mikor kint voltak Viktorék [Márkus Klára fia], nem akarta fogadni Viktort meg a fiát, mert gondolom én, hogy egy olyan idegbaja lehet a nőnek, a feleségének. Öcsinek, Schöngut Lázárnak a felesége Lili, és ott van Nomika és Kobi. Kobi meg van nősülve, és van három gyereke. Nominak volt egy általános vérmérgezése gyerekkorában, amiből kifolyólag rövidebb lett az egyik keze meg az egyik lába,

úgyhogy sántít. De nagyon édes gyerek volt. Férjhez ment, a férje is mozgássérült, ő is sántít.

Az édesanyám, Rózika Máramarosszigeten született 1885-ben. Anyunak volt négy elemije, hat felsőbb leányiskolája [lásd: leányiskolák], és utána egy évre kiküldték Bécsbe, egy iskolába, „Hochschule” [felső iskola] vagy mi volt, hogy tanulja a nyelvet. Az akkor nagy dolog volt! Anyukám perfekt beszélt németül és magyarul, de románul nem bírt megtanulni. Egy jóság volt, csupa szív. Ha valaki elkért tőle valamit, azt odaadta. Nem számított, hogy aztán nekünk nem lesz, mindenkinek adott. Habár nem voltunk gazdagok, mert már le voltunk szegényedve, de olyan nem volt, hogy valaki bejöjjön hozzánk, és ne kapjon enni, vagy nem tudom, mit. Régebben úgy volt, hogy a fodrásznő ment mindennap haza a nőkhöz, és csinálta a frizurákat. Anyuhoz is járt mindennap egy fodrásznő, úgy hívták, hogy Goldberger Lilike, s mi gyerekek úgy csúfoltuk, Goldberger Dilike. Akkor még hosszú haja volt anyunak, és azt be kellett fonni, és kontyba rakni, mikor hogy.

Édesapámra nem emlékszem, mert meghalt 1917 augusztusában, szívbajban, én akkor csak három éves voltam. Régebben a hordókat egy hosszú, kétágú fasínen gurították le a pincébe, és egy hordó ráesett a szívére. Felvitték Pestre, ott halt meg, de hazahozták vonaton. Tudom, hogy érckoporsóban van eltemetve Nagyváradban, csak abban lehetett szállítani, hogy hermetikusan le legyen zárva. Nehéz élete volt édesanyámnak, 1917-ben három gyerekkel özvegyen maradt, akkor ott volt egy üzletvezető, az elvezette az egész üzletet.

Anyuka nem akart férjhez menni, de nagyapa mindig ment Bécsbe, és ott találkozott egy bécsi emberrel, Erdős Istvánval, aki egy olyan „hochstapler”, egy olyan vagány volt, és nagyapa el volt ragadtatva, mert olyan jó dumája volt. Úgyhogy anyunak egész egyszerűen hozzá kellett mennie, hogy az aztán teljesen tönkregye. Akkor még nekünk megvolt a fűszerüzlet, a „Kaufmann Jakab és fia” cég, csakhogy aztán ez a bécsi ember mindennek a nyakára hágott. Az egész céget eladta, elherdálta az egész vagyont, s olajra lépett utána. Úgy mentünk tönkre, hogy ez az Erdős István küldött a volt feleségének meg a lányának mindent – Erdős Ilusnak volt az apja, aki színésznő lett –, és kifosztotta a mi kis vagyonkánkat. S egyszer csak észrevettük, hogy már nincs semmink sem, az üzlet se, semmi, mert mindennek a nyakára hágott. Akkor aztán totál szegények lettünk, én olyan öt-hat éves lehettem, nem emlékszem, hogy iskolába jártam volna. Csak annyi volt, hogy a família nagyon jó volt, és hogy megvolt a ház, amiben laktunk. Az adósságot Schöngut nagyapa fizette ki, így maradt meg a házunk [Nagy]Károlyban. És maradtunk minden nélkül. Zsidó tragédia. Anyuka rövidesen el is vált. Utána a nagybátyáim, Schöngut Ernő és Schöngut Emil segítettek, küldtek minden hónapban száz pengőt vagy mennyit.

A házunk egy hosszú-hosszú ház volt. Kívül voltak az üzlethelyiségek, ide csak kívülről lehetett bemenni. Miután a „Kaufmann Jakab és fia” cég tönkrement, az üzlethelyiséget kiadtuk bérbe. Volt egy szőrmés, Károlyi Károly, aki bérelte. Utána, a szőrmés után volt rögtön egy másik üzlet, egy kisebb, ami a nagyobbik nővéremé volt, mielőtt férjhez ment, a Hattyú áruház. Harisnyát, kesztyűt meg ilyesmiket árultak. Közben a nővérem férjhez ment Szatmárra [Szatmárnémetibe], akkor aztán ez megszűnt, és akkor ki lett adva, már azt se tudom, hogy kinek. Egy másik bérlő Góznér volt, neki férfi rövidáruüzlete volt a Hattyú áruházal egy időben. Volt két fia, az egyik meghalt fiatalon, a másik Eli, Elek, orvos volt. Ugyancsak kint az üzlethelyiségben volt a Kefes Olga férje, aki ékszerész volt.

A lakás belül volt, az udvar egyik oldalán. Három szobánk volt, konyha és fürdőszobahely. Nem volt felszerelve, de aztán csináltatott szegény anyu egy nagy kádat bádogból, és mellette volt egy kicsi kazánszerűség, ott melegítettük a vizet fával. Lila hálósobánk volt, halványlila, vastag selymes anyagból volt a két függöny, az ágytakaró, minden. Gyönyörű volt!

Az udvar másik oldalán, az üzletek után voltak a faskamrák, mindegyik üzletnek volt egy faskamrája. Utána volt egy kárpitos műhely, felette volt a szénapad [szénapadlás], a szénapadnak az oldalában volt a klozet, a két sötét vécé, ahol nem volt se ablak, semmi, de volt villany. Csak vécégödör, pöcegödör volt benne, mindig jöttek, ürítették, na de nem gyakran, és fából voltak a széles üllők. Aztán anyu megcsináltatta cementből a gödröt, de hogy miért? Mi is oda jártunk, mert nem volt rendes vécénk. És aztán az már nagy szó volt, amikor anyu oda előre csináltatott egy másik, külön vécét, az már világosabb volt. Azon az oldalon volt még a cselédlakás, cselédszoba és a műhelyek. Volt Kepecs Miklósnak [a műhelye], aki órás volt. Akkor volt egy másik, akinek a felesége Kler Sári volt, Schreiner vagy hogy hívták szegény fejét, szegénynek az arca tele volt kiütésekkel, dudorokkal, amik himlő után maradtak. Borzalmas volt! Ő mindenfélét árult, elektromos dolgokat, villanykörtéket, de kerékpárokat meg hozzávalókat is árult, az üzlete kint volt, de tudott javítani is, bent volt az udvaron a műhelye. Az udvaron volt a szemüveges Kukinak a műhelye is, aki bicikliket, gépeket javított. Ő aztán eltűnt valahova, nem tudom, hova. Volt egy sánta felesége, de jóérzésűek, becsületesek voltak. És volt egy suszter is, Roth, meg egy kárpitos, Schwartz Károly. Mind nagyon rendesek voltak. Egyszerű emberek, de becsületesek. A műhelyek után volt a mi konyhánk meg a spájz, és jött aztán a fényképészeti műterem. A műteremnek egy óriási nagy üvegfa volt. Ez eredetileg az üzletnek a vége volt, a fényképész, aki odajött, alakította át műteremmé. Két pincéje volt az üzletnek, de nem volt a két pince egyben, és betonozva voltak, nem földesek. Egy pince elöl, és egy pince hátul, ahol lett a műteremnek a sötétkamrája, az alatt is volt egy pince.

Egy óriási kapunk volt fából, beépített, hogy nem lehetett belátni. Hogy még több házbért kapjunk, Schreiner csinált egy üzletet a bejáratnál, és akkor a kapu megkisebbedett, fél kapu lett. És most is úgy van, fél kapuval. Az udvar ki volt kövezve egész végig nagy, de nem egyforma kövekkel, hanem olyan összevisszaságban volt kikövezve. Mikor még én ott voltam, akkor is úgy volt. És középen volt egy nagy-nagy kerek grupp [virágcsoport ültetve], az egyik oldalán, ahol volt a műterem, ott volt egy akácfa, és a másik oldalán volt egy vadgesztenyefa. Volt egy tyúkketrec is az udvaron, és abban volt mindig csirke, öreg tyúk, kacsa, liba – mondjuk, amikor volt liba, de mi nem nagyon vettünk libát, az nekünk sok volt, mert csak nők voltunk [a családban]. Mindenre világosan emlékszem! És nem merek [vissza]menni már, pedig nagyon szeretnék még egyszer elmenni Nagykárolyba. Sorin, az unokám mondta, elvisz, de nem merek menni, és kész. Mit hívjam ki a sorsot? Örülök mindnek, amennyi vagyok.

Juliska, egy zsidó lány volt a házvezetőnő, és voltak cselédek is mellette, szakácsné és szobalány. Miután tönkrementünk, Juliskát férjhez adtuk Királydarócra Stark Elekhez, csak hogy szabaduljunk tőle. De őneki nem kellett fizetni, ő valahogy úgy volt, mintha a nagymamának a nevelt lánya lett volna, de cselédnek használta. Ez a Juliska olyan mindenes volt, de nagyon rendes volt, nagyon szeretett minket. Amíg megvolt az üzlet, volt ott egy kiszolgálólány, azt is Juliskának hívták, egy nagyon drága teremtés volt, és mi elneveztük őt Boltikának, mert a boltban szolgált ki, Túrócziné [lett], annak megvannak a leszármazottai most Nagykárolyban. Ő keresztény volt, de akkor a zsidók és a keresztények nagyon jóban voltak. Akkor volt egy öreg-öreg szakácsné, Schiff néni, úgy

hívták. A fia az első háborúban elvesztette a lábát, úgyhogy bottal járt. Schiff néni főzött, de aztán már nem volt, hogy miből fizessük, és akkor ő elment.

Ameddig a második férje anyámnak tönkre nem tett, kocsis is volt. Volt egy lovunk, úgy hívták, Sárga. Sárga színű volt, és sárga színű volt a kocsi is. Nagyon érdekes kocsi volt, nem egy bricska, hanem jó kényelmes nagy kocsi volt. A főülésen ketten ülhettek, legfeljebb még egy kisgyerek ölben, és szemben volt egy másik [ülés], úgy hívták, kisülés, ott ültek a kisebb gyerekek, [például] én. És elöl volt a bak, ahol ült Miklós, a kocsis. „Miklós, Miklós” – így mondta ő a nevét, Oroszországból jött, az első világháborúkor nagyon sok orosz maradt ott [Nagykárolyban], és aztán megtanult magyarul, ott nősült meg, [Nagy]Károlyban.

De anyu mindig tartott még egy cselédet is. Úgy, amilyen szegények voltunk, de volt cseléd. A cselédnek, Terinek volt külön egy szobája ott az udvaron. Volt egy férfi, akivel együtt lakott, már nem tudom, hogy hívták, de egy borzalmas ember volt, folyton csak püfölte Terit. Annyi püfföt kapott Teri, amennyi beléfért, és mindig túrt neki.

Egy német kisasszony volt nálunk tizennégy évig. Otilia Passonnak hívták, volt vagy három fiútestvére. Katowicei volt az apja, Ludwig Passon, mozdonyvezető volt. Oti egy drága teremtés volt. Szőke volt, de hidrogénezte, mert eredetileg barna haja volt. Németül beszéltek velünk annak idején. De aztán ő megtanult perfekt magyarul, és akkor magyarul beszélünk az egész házban. Ő mindent csinált [a háztartásban]. Nagyon vallásos, római katolikus volt, nem létezett, hogy vasárnap ne menjen a misére. Egyszer elment, de túl szűk volt a cipője, szorította, és elájult. A drága! Mert olyan kokett akart maradni, és vett egy kis szűk cipőt. Elájult a templomban! Felpofozták, persze biztos sántítva jött haza, vagy hozta a cipőt a kezében, ezt már nem tudom, de tudom, hogy nagy szenzáció volt, hogy Oti elájult a templomban. És aztán anyuka férjhez adta ide, Máramarosszigetre egy Valian Sándor nevű idősebb emberhez, aki sérvkötőkészítő volt, nagyapának készített egy sérvkötőt, úgy ismerte meg. De egy becsületes, egy rendes ember volt. 1930 karácsonykor ment Oti férjhez, mikor már én ide kerültem a hatodik és hetedikbe, 1931–32-ben, akkor ő már itt volt, Máramarosszigeten. Meghaltak mind a ketten, itt van a sírjuk.

Az idősebbik nővérem, Anci [Kaufmann Anna] 1906. szeptember tizenegyedikén született. Nagyon rendes, komoly teremtés volt. Egyszer szegény kapott egy borzasztó kiütést az arcára, hogy mitől, nem tudni. Akkor felment Pestre vagy hat hónapra, tizenöt éves lehetett, ott kikezelték. Először egy nagybátyámnál lakott, Schöngut Ernőnél, az orvosnál, de aztán a felesége nem engedte, borzasztó féltékeny volt rá, mert nagyon jó viszony volt nagybácsi és unokahúg között, egy igazi rokoni viszony. És ő nagysága ezt félreértette, hogy mennyire szereti Ernő bácsi Ancit. Pedig nem úgy szerette, annál egy sokkal korrektebb ember volt, de hát milyenek a nők, féltik [a férjüket]. Úgyhogy vett ki szobát aztán a nővérem. Közben Pesten kitanulta a fűzőséget [fűzőkészítést] – régebben a nők fűzőt hordtak. Aztán hazajött, fűzőket varrt, még ment is valamennyire, aztán kiment a divatból, de utána csinált melltartókat. Nagyon ügyes volt. Még megvan a varrógép, Neumann ipari gép, amelyiken dolgozott. Remekül megy, csak hát én már nem használom. Részletre vettük annak idején. Haj, kínlódás volt az élet! De visszatérült az ára, mert gyönyörűen dolgozott, gyönyörű munkája volt, jöttek házhoz a nők, és méretre varrt.

Anci 1935. április hetedikén ment férjhez, összehozott parti volt [lásd: házasságközvetítő, sádhen]. Fuchs Bertalannak hívták a férjét, vasúti tiszt volt, szatmári [Szatmárnémeti] születésű. A szülei Szatmárnémetiben laktak, és Bertinek volt egy nővére Pesten, Fábián Gyuláné, egy mérnöknek a

felesége, akinek nagyon tragikus élete volt, mert volt egy hatéves kislánya, aki leukémiában meghalt. Nagyon rendes volt ez a Lili, amikor én Pestre kerültem, odamentem hozzá, adott enni, pénz nélkül [ingyen], pedig szegény volt. De én is szegény voltam. A nővéremeknek délelőtt volt a polgári, és délután vagy egy órakor volt az egyházi esküvőjük, mert aznap délután valamikor ment már a vonat, elmentek nászútra Debrecenbe. A vallásos esküvőjük otthon volt, baldachint hoztak ki a házhoz, négy lábon volt, bordó bársony, arannyal átszőve [lásd: házasság, esküvői szertartás]. Nagyon egyszerűen zajlott le az egész, csak a rabbi volt jelen, a sakter és a közvetlen rokonok, a Berti szülei és mi. Utána kellett adni egy ebédet otthon. Esküvő után Szatmáron [Szatmárnémetiben] vettünk Ancinak házat a Jókai úton, a tisztviselőtelepen, a két Budapesten élő nagybátyám [Schöngut Emil és Schöngut Ernő] fizette. Mindent a nagybátyámék fedeztek, nagyon rendesek voltak. A nővérem dolgozott az után is, hogy férjhez ment. Egyelőre otthon voltak, Nagykárolyban, amíg megvették a szatmár[német]i házat, csak azután költöztek át Szatmárnémetibe. Majd Krajovába [Craiova, Dolj megyében van, a 19-20. század fordulóján 45 400, 1915-ben már 52 000 lakossal. – A szerk.] költöztek, mert a sógorom oda lett helyezve. Nagyon szépen éltek, a sógorom korrekt, becsületes, nagyon rendes volt. A kislányuk 1937. szeptember huszonkettedikén született. Gyönyörű volt! Barnásvörös, selymes szálú haja volt. De gyönyörű szép haja volt! A feje tetején rolniban volt a haja, az édesanyja mosás után becsavarta papírba, hogy tudjon aludni, hogy ne legyen kemény, és reggel, amikor kivette, az állt. 1940-ben, amikor újra Magyarország lett itt [lásd: második bécsi döntés], akkor siettek haza, és visszajöttek Nagykárolyba. Bár maradtak volna Krajovában! Ha ők akkor ott maradnak, akkor... [túléltek a deportálást].

A kisebbik nővérem, Manyi [Kaufmann Margit] 1910. június huszonhatodikán született. A nővéremnek volt egy keresztény fiú udvarlója, Fluch Micu, Fluch Miklós. Egy aranyos, szőke fiú volt, egy elszegényedett úri, dzsentrí családból származott. Egy úrigyerek volt, Istenem, de bájos! Volt egy lánytestvére, Fluch Irén, Pécsiné – neki volt egy lánya, Kati, de borzasztó csúnya volt szegényke –, és a legidősebb fiútestvért már nem tudom, hogy hívták, az futóbajnok volt. Járt haza is, a házhoz, Micu, ilyenkor hozott virágot. Emlékszem, csináltak a többiek, a barátok egy verset, hogy „Manyi, Micu szeme ragyog”. Mert látták, hogy nagyon szeretik egymást. Abban a társaságban volt Niedermann Feri, Niedermann Pisti is, ezek az én tanító nénimnek, Irénke néninek voltak a fiai. Pisti talán nem, de Feri az idősebb volt a nővéreméknél. Feri volt az idősebb, az nagyon okos volt, író lett. Pisti is egy okos gyerek volt, és szép, vele még a háború után mintha találkoztam volna, ott volt [Nagy]Károlyban, és aztán átment Szatmárra [Szatmárnémetibe]. Pisti is író vagy valami hasonló lett. Szóval, nagy koponyák voltak [A Niedermann fiúkról: apjuk, N. Sámuel (Munkács, 1866 – Nagykároly, 1943) könyvelő, anyjuk N.-né Baján Irén (Felsőbalog, 1871 – Nagykároly, 1937) tanítónő volt, a helyi Izraelita Nőegylet elnöke. Niedermann Ferenc 1909-ben született Nagykárolyban, Nemes Ferenc néven a „Brassói Lapok” kolozsvári tudósítója volt; 1934-ben megjelent egy kisregénye („Elemista voltam”). Élettársával, Pálffy Lili újságírónővel együtt deportálták (Pálffy Lili – akire nem vonatkoztak a zsidótörvények – gázkamrában halt meg, Niedermann Ferencet pedig egy két tábor közötti halálmenetben, 1944-ben agyonlőtték). Niedermann István 1910-ben született Nagykárolyban, 1954-ig a legváltozatosabb foglalkozásokat űzte (közben 1944-ben munkaszolgálatos volt Romániában, Vajdahunyd környékén, s bár egy alkalommal még a sírját is megásatták vele, túlélte a holokausztot – több mint negyven tagú családjából csak feleségével másodmagával maradt életben), végül kikötött a színészetnél. A nagybátyjai, majd a színház Szatmárnémetibe való költözésétől a szatmári Állami Magyar Színház

művésze. 1954–1975 között Nádain István néven száznál több fő- és epizódszerepben játszott, nevét beírta Erdély színháztörténetébe. 1990-ben nyugdíjazták. 1995-ben hunyt el Szatmárnémetiben. – A szerk.].

A korzó volt akkor a szórakozás, ott találkoztak az emberek, mindenki kijárt szombaton és vasárnap délben tizenkettőkor. Én még akkor kicsi voltam. De nem olyan kicsi, azért a kapuba kiálltam, és néztem a korzót, ott ment előttünk. Én a kapuban álltam, de a testvéreim azok mentek korzózni. Glaszékesztyűt hordtak akkoriban, finom bőrből, nem olyan volt, mint a lakk, de olyan sima. Bőr volt, valódi bőr volt [A glaszékesztyű finom, tompa fényű kecske- vagy juhbőrből készült. – A szerk.]. És aztán kalap nélkül kimenni egy vasárnap délelőtt a korzóra, mikor jönnek ki [az emberek] a katolikus templomból meg a református templomból! Zsidó, keresztény akkor korzózott. A szombat is meg volt tartva, nagyon tartották a keresztények a szombatot, akkor is volt korzó [Márkus Klára arra utal, hogy a keresztények tiszteletben tartották a zsidó ünnepeket, így a szombatot is. – A szerk.]. Akkor találkoztak, és szemeztek ugyebár, kokettáltak egymással.

Abban az időben [az 1920–1930-as években] nem volt az, hogy te zsidó vagy, te keresztény, ilyesmi. Az olyan természetes volt, hogy Manyi Micuval volt. De nem úgy, hogy együtt éltek volna, nem, Micu annál sokkal finomabb volt. Az is természetes volt, mondjuk, hogy a mészárszékben megvettük azt a disznóhúst. Vagy például ha egy keresztény levágott egy disznót, akkor az küldött kóstolót. Akkor mi Purimkor téstát küldtünk nekik, nagyon soknak küldtünk. A Fluch család aztán elköltözött Magyarországra, amikor bejöttek a románok [A trianoni békeszerződést követő időszakban, 1920 után], mert a románok nem foglalkoztatták a magyarokat, Micu se tudott elhelyezkedni. De hát az olyan egy siralom volt, amikor elmentek! Nagy sírás volt. Nagyon szerette Micu Manyit, és Manyi Micut. Mi lett velük, nem tudom.

Manyi olyan tizenhét-tizenkilenc éves korában megtanult fényképezni. Ott az udvaron volt egy Friedrich Schmidt nevű fényképész, nála kezdte. Schmidt egy nagyon rendes ember volt. A felesége úgy hívta, Fritzl. Borzasztóan ivott a felesége is, egy német nő volt, de ivott, mint a kefekötő. Schmidt meghalt hirtelen, szegény, és a felesége elment Prágába, a húgához. Utána Koziárszky vette át a fényképezési műhelyt. Koziárszky az meg olyan bolondos volt, egy olyan bohém, de nagyon korrekt volt, egy úriember. Nem volt nekünk annyi pénzünk, hogy vegyünk Manyinak fényképezőgépet, szegény emberek voltunk. Fényképezett, retusált a nővérem, jártak a főnőkkel esküvőkre, mindenféle alkalmakra is fényképezni. Akkor még olyan régifajta fényképezőgép volt, amelyik fekete kendővel volt letakarva, és lábon állt, lemezeket tettek be, arra fényképeztek. Voltak segédjei is a fényképésznek, fiatal fiúk, Töröknek hívták az egyiket, aki cipelte a felszerelést, adogatott. A műterem külső [udvarra néző] fala tiszta üvegből volt, ahogy bementünk, jobbra volt a sötétkamra, ahol előhívtak, és balra volt maga a műterem, volt bent egy nagy-nagy fehér háttér, ami előtt fényképeztek, és voltak asztalok is, ahol a segédek retusáltak. De nagyon rendes emberek voltak [a fényképészek], nem használták ki, és adtak neki rendesen fizetést. És avval segített minket, szegény nővérem, ahelyett, hogy ő felélte volna, vagy vett volna magának ruhát vagy valamit. Beadta a háztartásba.

A kisebbik nővérem házassága is összehozott parti volt, 1935 szeptemberében ment férjhez. Az ő férje, Moskovits Andor (Bandi) tisztviselő volt egy fatelepen Marosvásárhely mellett, Lunca Bradului-on [magyarul: Palotailva]. Az nagy szó volt akkor, egy tisztviselő! Tasnádi születésű volt, volt egy nővére, aki férjhez ment Magyarországra egy keresztényhez, Bárány Bubihoz [Tasnád –

nagyközség volt Szilágy vm.-ben, 1891-ben 3700, 1910-ben 5000 lakossal (járási szolgabírói hivatal, járásbíróság, adóhivatal). Trianon után Romániához került. – A szerk.]. Úgy emlékszem, Budapesten laktak, de nekik nem volt gyerekük. A Manyiék esküvője is rendesen, zsidó módra zajlott, a baldachin alatt, mint az idősebbik nővéremé. Azt is a nagybátyámék fedezték, mert nekünk honnan lett volna pénzünk, tíz embert összehozni? A zsidóknál úgy van, hogy tíz embert kell összehívni, úgy hívják ezt, minján, minden imádsághoz, a házasságkötéshez is. És akkor ezt a tíz embert is meg kellett vendégelni. Manyiék nem sokat éltek együtt, felbomlott a házasságuk. Nem volt veszekedés, semmi, csak egész egyszerűen nem szerették egymást. Szóval, biztos volt valami köztük, ami nem stimmelt. Utána visszakerült a nővérem Nagykárolyba, és tovább fényképezkedett.

Mindegyik nővérem igazságszerető, becsületes volt. Nem voltak vidámak, inkább komolyak voltak, mert az élet megtanította őket a komolyságra. Négy év elemije volt mind a két nővéremnek, a zsidó iskolába jártak, és négy év gimnáziumuk [A hétosztályos gimnáziumból – Romániában akkoriban hét osztályos volt a gimnázium. – A szerk.], ők nem érettségiztek. De művelték magukat, németül beszéltek szépen, franciául, úgyhogy az általános műveltségük megvolt. Volt otthon zongoránk, anyu is és a két nővérem is szépen zongorázott. A nagyobbik az énekelt és zongorázott, a Manyi nővérem csak zongorázott, de gyönyörűen. Csak én nem akartam, mert utáltam a tanárnőt, Dudus kisasszonyt, Jakobovits Júliának hívták. Nem szerettem, mert mindig heccelt engem, kisgyerek voltam, hogy a fiúk meg ez meg az, és ez nekem nem tetszett. És akkor abbahagytam sajnos a zongorázást, így nem tudok én zongorázni, mert nem volt szimpatikus a tanárnő. Egy idősebb nő volt, egy nagyon úri teremtés, de nagyon egzaltált. Olyan művészi frizurája is volt, rövid és bozótos, sötétbarna. Az arca is különleges volt, szóval látszott, hogy valami művészféle. Manyi járt vizsgázni a szatmár[német]i zeneiskolába Bendinerhez, aki az iskola igazgatója volt, de csak vagy két évben, nem fejezte be.

Én, Márkus Klára, tulajdonképpen 1913. december harmincegyedikén születtem, de 1914. január elsejére vagyok bejelentve, egy éjszakával nyertem egy évet. Játékaink nagyon nem voltak, inkább rongybabáink voltak, nem voltunk elkényeztetve, hát a család nem volt gazdag, és örültünk, hogyha megvan a mindennapi.

Amikor kicsi voltam, nem nagyon jöttünk Máramarosszigetre, csak azután kezdtünk el összejárni a családdal. Nyaranta jöttünk, mert a Schöngut nagyapa itt volt. És anyu jött minden évben az édesanyja sírjához. Már nem emlékszem, mennyi időre, de nem voltunk sokat. Mi az egyik nagybátyámnál voltunk, Schöngut Imrénél, akinek volt a péksége, és minden évben kaptunk két zsák lisztet, nekünk ennyi jutott a pékségből. Ebből süttöttünk kenyeret otthon, vagy elvittük a lisztet egy pékségbe [Nagy]Károlyban, a Wesselényi utcába, és ott süttettük a kenyeret, emlékszem, nagy-nagy kenyerek voltak.

A nővérem, Anci, Ceglédre járt nyaralni az unokatestvérekhez. Nagyon tartottuk a rokoni kapcsolatokat. Ott hízott meg, mert mikor ettek, mindig kiküldték valamiért: „Eridj, hozd be a konyhából ezt!” „Eridj csak, hozzál egy kanalat, hozzál ezt vagy azt.” És közben raktak a tányérjára. Ő, szegény, azt hitte, még mindig ugyanaz, és [csak] evett, és úgy meghízott, hogy borzasztó. És nevettek rajta, mert ő nem vette észre, hogy neki mindig raktak a tányérjára. Nagyon kövéren jött haza. Én nem jártam hozzájuk, mert ezek idősebbek voltak, mint én, Magdi nyolc évvel, ő volt egyidős a nővéremmel, Kati még idősebb volt.

Emlékszem, Mária királynő Ferdinánddal járt egyszer Nagykárolyban. [Mária királynő Ferdinand de Hohenzollern román király felesége, az angol Viktória királynő unokája. Az I. világháború alatt a Román Vöröskereszt nagypapja, Ferdinand 1927-ben bekövetkezett halála után a kiskorú fia, Carol mellett uralkodó háromtagú régensbizottság tagja. Nagy tiszteletnek örvendett a nép körében. – A szerk.] Ott jöttek keresztül, Ferdinánd olyan király volt, hogy járta az országot, és nagyon népszerű volt, nagyon szerették. Sokkal idősebb volt, mint Mária. Mária az országáért mindent megcsinált, nagy diplomatikával jóban volt, szegény, csak azért, hogy az országát mentse. És azon kívül is szerette a férfiakat Mária. Nagyon szép volt. Gyönyörű szép volt, gyönyörű szőke haja volt, óriási nagy szőke konttyal. És kocsival mentek, mi ott álltunk az árok szélén, és néztük, öt-hat éves lehettem. Nagyon népszerűek voltak.

Nagykárolyban nagyon sok zsidó volt, de inkább egy magyar város volt, és a zsidók is el voltak magyarosodva [Az 1910-es népszámlálás idején a lakosok 98%-ának magyar volt az anyanyelve, a 16 078 főnyi lakos közül 216 fő volt román és 63 német. – A szerk.]. A svábok megint más volt, de a zsidók azok nagyon asszimilálódtak, nem beszéltek jiddisül, magyar volt az anyanyelvük. Az ortodoxok is magyarul beszéltek otthon, csak a Teitelbaum család beszélt jiddisül [lásd: Teitelbaum dinasztia; Teitelbaum Joel volt 1926–1934 között a rabbi Nagykárolyban, majd a szatmári haszid közösség vallási vezetője lett. – A szerk.]. Voltak a parókások, az ortodoxok, azok nagyon vallásosak voltak, voltak a héjasok, akik vallásosak voltak, de nem vettek fel parókát, és voltak a neológok, mint mi is [A héjas elnevezés onnan ered, hogy volt haja a nőknek, azaz hajások; Márkus Klára nem hallott ilyen megnevezésről máshol, csak Nagykárolyban. – A szerk.].

A héjasok civilizáltabbak és felvilágosultabbak voltak. Ezek olyan fél-ortodoxok voltak, a nők meghagyhatták a hajukat – hosszú hajuk volt természetesen –, szóval ezek nem voltak olyan nagyon vallásosak, mint az ortodoxok, de vallásosabbak voltak, mint a neológok. A férfiak nem hordtak kaftánt, rendszeren öltözködtek, csak volt egy bizonyos fekete kalapjuk, kicsi karimával, amit mindig viseltek. Imaházba hét közben reggel s este, pénteken délután és szombaton kétszer, reggel és este jártak. A héjasok közé tartozott a Roth család, egy gazdag kereskedőcsalád volt, nagyon rendes, kimondhatatlanul becsületes család.

A neológok csak pénteken és szombaton mentek a templomba, azok egész más felfogásúak voltak. A neológok között is voltak, akik csak kósert ettek [lásd: kóser háztartás; étkezési törvények], de a legtöbbjük nem tartotta úgy a vallást, csak mondjuk, mint mi, nagyünnepeken mentünk a templomba, de különösebben nem tartottuk. Az öltözködésük rendes volt, európai, mint mindenkinek. A neológ nők közül azok, akik vallásosabbak voltak, valódi csipkekendőt hordtak, drága, brüsszeli csipkéből, már akinek volt pénze. Ez hosszú és széles volt, és vagy megkötötték, vagy csak úgy magukra vették. Nagyünnepekkor fehér csipkekendő volt, de volt, akinek nem csipke volt, mondjuk, aki szegényebb volt. Anyunak is volt csipkekendője. Az ortodoxok azok állandóan sötét kendőt, parókát viseltek, a nőknek leborotválták a hajukat, és parókát viseltek, és a paróka mellett még a fejükre is vettek kendőt. A nők ruházatában az volt a különbség, hogy a vallásosak, akár a héjasok, akár az ortodoxok, csak hosszú ujjú és magas nyakú hosszú ruhát viselhettek, csak a neológok viselhettek rövid ujjú ruhát.

Három zsinagóga volt [A Magyar Zsidó Lexikon szerint két zsinagóga volt Nagykárolyban, az egyik 1870-ben épült, amikor még csak egyetlen, az 1869-ben statusquo alapot helyezett hitközség volt a városban; az anyahitközségből 1881-ben kivált ortodox hitközség 1901-ben építette föl

zsinagógáját, és volt még három imaháza (beszmedres / beszemedres). – A szerk.]. Az egyik volt az ortodox templom – amelyik most is megvan mint emlékmű –, akik oda jártak, azok voltak a nagyon vallásosak. A másik volt a miénk, a neológ, ahol dr. Schönfeld Lázár volt a főrabbi. Volt egy csomó gyereke, s volt egy kövér felesége. Ez volt a nagyobb zsinagóga, a neológ. Nagyon szép, nagy, fent emeletes volt, ott ültek a nők, és fonott rács volt fent. Az ortodoxoknál fából volt ez a rács, de a neológoknál műanyagból volt, és jobban át lehetett látni rajta. És volt egy imaházuk a héjasoknak, ott már nem emlékszem, ki volt a rabbi.

Az ortodoxoknak egy Teitelbaum volt a rabbijuk, a [máramaros]szigeti Teitelbaumnak a fia. Teitelbaum Joelnek hívták, és úgy mondták neki, Jajris. Egy nagyon komoly és nagyon vallásos család volt. Két lánya volt, Hánele és Ruhala. Hánele volt a nagy, férjhez ment, és nem volt gyereke, nagyon vallásosak voltak, és akartak, de nem volt gyerek. A másikat, a kicsit, tizenhét éves korában férjhez adták egy Teitelbaumhoz, egy unokatestvéréhez, mert azok nagyon gyorsan mentek férjhez, állapotos lett, és méhen kívüli volt a terhessége, de mivelhogy nagyon vallásosak voltak, nem ment orvoshoz, és meghalt szegény. Emlékszem arra, mikor jöttek [mikor Teitelbaumék beköltöztek Nagykárolyba], olyan érdekes volt, mert nagy-nagy elánnal jöttek, rendes lovas kocsival, amelyiknek volt fedele, de nem volt felhúzva, s már az is boldog volt, aki meg tudta fogni azt a kocsit, amiben Teitelbaum ült, olyan nagy szentnek tartották. Nagyon vallásos volt. Teitelbaumhoz mentek az emberek tanácsért, akár üzleti, akár más, az életben kért tanácsért. Borzasztóan okos volt. És úgy megszívlelték, amit ő mondott, az szent volt. A neológ rabbival már nem volt ilyen. Az nem volt olyan nagyon szent, de az is nagyon rendes volt, és okos volt, és adott tanácsot, és azok is mind beváltak, de Teitelbaum egy olyan csodarabbi volt [lásd: caddik; haszidizmus]. Nagyon sok keresztény is járt hozzá, mindenkit fogadott, akkor nem úgy volt [mint most], egy szent rabbit azt úgy respektálták. Bóhereket – akikből majd rabbik lesznek – is tartott, tizenöt meg húsz embert, és azok mindennap ott is ebédeltek. Teitelbaum és a hívei, a nagyon vallásosak, azok hosszú kaftánban jártak [lásd: haszid öltözék], sárga szőrmés fejfedőt hordtak [strájmli], nyestből – nekik nem volt szabad csak valódi szőrmét viselni. A nőknek pedig parókájuk volt, leborotválták a hajukat, és még kendőt is kötöttek a fejükre, de csak sötét kendőt.

Külön fürdőjük volt a neológoknak és az ortodoxoknak, a héjasok is a neológ mikvébe jártak. Az ortodoxoknál az volt a különbség, hogy volt ott valaki, aki lenyomta a víz alá háromszor azt, aki bement, és ott fürdött. De csak az ortodoxoknál volt ez a szokás. Én nem jártam egyik fürdőbe sem, anyám se volt, a nővéreim se, mert mi mindig otthon mosakodtunk. A férfiaknak volt fontos ez a rituális fürdés, nekik kellett minden héten menni, péntek délután. Meg régebben kevés embernek volt otthon fürdőszobája, oda jártak mosakodni. [A mikvében való alámerülésnek természetesen nem a higiéniai, hanem a rituális megtisztulás a célja. Nőknél a rituális megtisztuláshoz a menstruáció végétől hét ún. tiszta napnak kell eltelnie, napnyugtától a hetedik nap nyugtáig, és a hetedik nap napszállta előtt kell fölkeresni a mikvét. – A szerk.] Külön kádak is voltak, az drágább volt, és volt egy nagy közös medence mindkét fürdőben.

Megfértünk, és békesség volt, nem volt nagy rivalizálás [a zsidók között]. És mindenféle vallás nagyon jóban volt Nagykárolyban. Voltak római katolikusok, reformátusok, ortodoxok – az oroszok, volt direkt orosz [görögkeleti] templom – és görög katolikusok. Volt egy német kisasszony nálunk, aki mindig vasárnap ment a misére, és az természetes volt, hogy megy az ő templomába, nemhogy ne engedjük vagy ilyesmi. Voltak például keresztények, akik hosszúnappor [Jom Kipur] jöttek a zsidó templomba, mert azt mondták, hogy az nekik jó pont az Isten előtt, hogyha jönnek.

Mondták az ő imájukat, de respektálták a más vallást.

Mi csak akkor mentünk a zsinagógába, mikor volt a mázkir. A mázkir az, amit a zsidók imádkoznak a halottért. Az én apám meghalt 1917-ben Pesten szívbajban, és akkor olyan nagy kultusz volt, szóval isten őrizz, hogy az ember ne menjen a mázkirra, az olyan szent dolog volt. Minden nagyünnepkor van, Jom Kipurkor van, húsvétkor [Pészah] van, és minden ünnepen van [A három zárandóünnepen: Pészahkor, Sávutkor, Szukotkor, valamint Jom Kipurkor mondanak a meghaltak emlékére imát. – A szerk.]. A nőknek nem kell menni [a zsinagógába]. Van, aki nagyon vallásos nő, és megy, de a férfiaknak kell péntek este és szombaton délelőtt. És szombat délután volt a hávdoli [hávdálá], amikor kimegy a szombat. Csak arra emlékszem, hogy volt egy tál, amiben volt valami víz, abba bemártották a kezüket, és tettek mindenkinek vizet a fejére, áldást mondtak, otthon, ahol volt férfi, mert ha nem volt férfi, akkor az nem volt érvényes. Én már arra nem emlékszem, hogy az apám csinálta – akkor még túl kicsi voltam –, de valaki csinálta, nem tudom, ki. Ez volt a rituális szombat este. [Haszid környezetben elterjedt szokásról van szó. A hávdálá-gyertyát nem fűjják el, hanem a hávdálá-borból öntenek rá, hogy elaludjon. A lecsöpögő bort tányérba gyűjtik, majd belemártják az ujjukat, és megnedvesítik (többnyire) a halántékukat, a szemüket és a zsebüket, jó „szimánokat” (jeleket) gyűjtendő az elkövetkező hétre. A szem megnedvesítése a szemmel veréstől és a szembajtól véd, a halántéké vagy a homloké a jó gondolatokat hivatott előhívni, a zseb megkenése pedig a pénzügyek pozitív befolyásolására való. Közben ezt mondják: „szimán tov, mázel tov”. (A hávdálát egyébként nemcsak borral lehet csinálni, hanem más olyan itallal is, amelynek a fogyasztása föltehetően élvezettel jár – akkor ezzel az itallal oltják el a gyertyát.) Vízzel nem szokás hávdálát csinálni, mert a vízivás háláhiikus szempontból szükségletkielégítésnek minősül, nem pedig élvezetnek. Ha az interjúalany valóban jól emlékszik arra, hogy náluk vízzel öntötték le a gyertyát, akkor arról lehet szó, hogy náluk csak azt a motívumot őrizték meg, hogy a gyertyát nem szabad elfűjni, mert az elviszi a szerencsét, és a fűjást elkerülendő, öntötték le vízzel. – A szerk.]

Anyumék úgy indultak, hogy kóserek voltak, de aztán az idők folyamán ez lemaradt, miután leszegényedtünk. Nem vágtunk disznót, de nem volt az, hogy ne együnk kolbászt, mondjuk. Disznóhúst is vettünk, mert akkor a disznóhús olcsóbb volt, mint a marhahús. Ünnepekkor volt a levesben vagy grízgaluska, vagy laska, vékony laska, nem olyan vastag, vékony laska volt. Húsleves volt, az mindig volt ünnepeken. Volt a köménymagleves, voltak falcslevesek, rendszerint húsleves volt. Nagyon régen csináltunk mi is csólentet, de aztán már nem. Azt cserépedénybe kellett tenni, és abban volt a kugli, ami abból állt: tojás, liszt, és az bele volt téve a fazékba, és el kellett vinni a pékhez, csak annak volt jó íze. Zsidó volt a pék, sőt a péksegédek is. Pénteken délután elvitték az edényeket, akkorra bemelegítették a kemencét – óriási kemence volt, mint a pékségekben –, és az másnapig megcsinálódott [megfőtt], másnap kellett menni utána. Pénteken csak a csólentek voltak ott, vittek oda neológok és ortodoxok is, pénteken-szombaton nem sütöttek mást. De hogyha mi már nem voltunk kóserek, akkor a hitközségi előjáróság rendelete alapján a pék nem vette be a mi csólentes edényünket, úgyhogy ez elmaradt. Húsvétkor [Pészah] pászkát sütöttek a pékségben. De volt a gépi pászka is, ami most is van Izraelben, és volt a másik pászka, ami vastagabb volt, az sima volt, és sötétebb lisztből volt. A héjasok meg a vallásos zsidók nem ették ezt a kész pászkát, amit gyárban csináltak, hanem süttettek a pékségben szintén keletlen tésztából [A „héjasok meg a vallásos zsidók” – Nagykárolyban ez utóbbiak alighanem haszidok voltak – valószínűleg smire maceszt süttettek Pészahra. – A szerk.]. Mi megtartottuk a zsidó

húsvétot, de csak a zsidó pászkával, amiben nincsen élesztő. És olyankor mi küldtünk pászkát a keresztényeknek. Már úgy várták! Mikor vittük nekik a pászkát: „Jaj, de jó, hogy hoztátok, jaj, de jó!” Én nem szeretem a pászkát, hát annak semmi íze. És mégis, hogy a keresztények miért szeretik, azt nem tudom. Réges-régen, amikor én még egész kicsi voltam, akkor volt külön edény Pészahkor, le kellett hozni, a padon [padláson] tartották külön – tudom, hogy vitték az edényeket. Húsvétkor mindig lehozták, és felvitték a másikat. És amikor elment a nyolc nap, akkor újra felvitték oda, és lehozták a másikat. A lisztet meg a lisztféléket eladták, de csak a legközelebbinek, a cselédségnek, akik ott voltak a családban. Egy illuzórikus [jelképes] összegért adtuk el, és aztán a duplájáért vettük vissza [Márkus Klára a homecolás egy formájára utal, amikor a házban lévő homecos termékeket jelképesen vagy a szó szoros értelmében eladják egy nem zsidónak, Pészah után pedig visszakapják vagy visszavásárolhatják. Lásd még: szerződés a homec eladásáról. – A szerk.].

Azt hiszem, Purim előtt volt a kápóre, amikor egy tyúkot kell a fej felett megforgatni – a nőknek tyúk kell, a férfiaknak kakas [Márkus Klára emlékezete csal, Jom Kipur előtti reggelen szokták a kápóresz engesztelő áldozati rituálét elvégezni. – A szerk.]. A kápóre az áldozat, azért csinálják, hogy ez legyen a bűnökért az áldozat, ez a tyúk [vagy a kakas]. Ezt még csináltuk, mikor gyerek voltam, bent a konyhában. De hát én gyerek voltam, én félttem, és akkor segítettek nekem, ugyebár. Én kellett tartsam, de azért ott volt édesanyám, segített. Közben kellett valamit mondani, hogy „Ez legyen értem az áldozat...”, de zsidóul, nem emlékszem én már rá. És a tyúkot el kellett vinni mindig a sakterhez.

Purimkor a felnőttek is fel voltak öltözve mindenféle ruhákba, maskarába. És Purimkor az volt a szokás, hogy küldtünk tálakat [tele süteménnyel] az ismerősöknek, főleg a keresztényeknek, annyira számítottak arra, hogy Purim van, és hát mindenkinek volt egy olyan jó keresztény barátja – és mi is kaptunk [lásd: sláchmónesz]. Ilyenkor az a szokás, hogy többféle tésztát kell sütni. Száraz torták voltak, csokoládés meg sárga tészta keverve. Akkor volt a pusszerli, a rámás pusszerli, hát az nagyon finom volt. Azt úgy kell csinálni, hogy a tojás fehérjét fel kell verni habnak, aztán bele a sárgáját, a cukrot, lisztet, akkor kicsire kiszaggatni, laposra, és megsütni. Azért hívták rámás pusszerlinek, mert csinált maga körül rámát. De nagyon finom volt, omlott a szájbán széjjel!

A keresztény húsvétkor ők [a keresztények] küldtek nekünk egy kis finom tésztát [süteményt], diós-mákosat porlós tésztából. Az kötelező volt. Kinyújtották a tésztát, rátették a tölteléket, és feltekerték. De nem kalács, ez sütőporral volt, és nem élesztővel. A nővéreimhez jöttek locsolni, a locsolódás az egy nagy dolog volt [A locsolkodás mára már kihalófélben lévő népszokás: a szokásnak ősi termékenységharó, tisztító hatást tulajdonítottak, ezért volt a lányok, asszonyok megöntözése. A locsolkodás húsvét másnapján, húsvéthétfőn zajlik. – A szerk.]. Parfümmel jártak, és a lányok fejére finoman tettek belőle. A parasztok meg a cselédség az vederrel kapta [a vizet]. Piros tojást kellett csináljunk – amikor volt pénzünk –, ha jön valaki, az szegény volt, hogy ne adjunk valamit.

Mi zsidó létünkre nagyon tartottuk otthon a karácsonyt is, főleg a német kisasszony miatt, mert irtó vallásos volt. Meg Nagykárolyban a zsidóság úgy volt, hogy a keresztények tartották a zsidó ünnepet, és a zsidók tartották éppen úgy a keresztényekét. Hát nálunk egy karácsony az olyan angyali volt, annyi odaadás volt benne! Az valami gyönyörűség volt! Díszítettünk karácsonyfát, a végén már csak egy kicsi karácsonyfát csináltunk, pénzünk nem volt nagyra. Szaloncukrot meg

ezüstös diót tettünk rá, de hát olyan picike volt, hogy nem fért sok. Mindig volt személyzet, és adott ajándékot anyu mindig nekik, mikor mire volt szükség, egy-egy harisnyát, egy blúzt, szvettert. De mi [gyerekek] nem kaptunk ajándékot karácsonykor, mert szegények voltunk, és elég volt, hogy a cselédségnek tudtunk adni. Karácsony idejében is fontos volt a diós-mákos, porlós tésztábol.

A négy elemi zsidó iskolában végeztem, a neológban, az ortodoxoknak külön volt ortodox iskolájuk, és a héjasoknak is volt elemi iskolájuk. De utána [azaz elemi után] már nem volt zsidó iskola, csak a zsidó gimnázium Nagyváradon [lásd: zsidó iskolaügy Romániában a két világháború között]. A zsidó iskolában biztosan voltunk legalább olyan tizenöten egy osztályban, vegyesen fiúk, lányok. A [latin] ábécét mi magyarul tanultuk, és tanultunk egy-egy imát héberül, mondjuk, a reggeli imát, de azután már, úgy emlékszem, hogy románul volt az ima. Reggel elmondtuk az iskolában a reggeli imát, és délben, mikor kijöttünk, akkor is volt egy ima. Az első osztályban Niedermanné Irén néni, egy nagyon bájos tanítónőm volt. Aztán volt Riesenbach a tanító, az már a harmadik vagy negyedik osztálytól. Tőle körmösöket kaptunk, ha nem tudtuk a leckét, ha nem ültünk rendesen, vagy akármilyen rosszat csináltunk [A körmösnél össze kellett zárni az ujjakat, és úgy vertek rá pálcával a gyerekek ujjhegyére, körmére. – A szerk.]. A pálcájával adott egy körmöst, de hát az óriási szégyen volt! Azon kívül volt Lisszer tanító bácsi, akinek volt egy lánya, Lisszer Jolán, és volt egy másik [tanító], Fürt, annak is volt egy lánya, Fürt Irén. Ez a két lány nagyon jó barátnő volt. Az elemiben még volt egy Dávidovits Aliz nevű osztálytársam, egy nagyon drága kis finom teremtés. Aztán nem tudom, mi lett vele. Nagyon-nagyon elszéledtünk.

Ötödik osztálytól [az első gimnáziumi évtől] románul tanultunk minden tantárgyat, és tanultunk nyelveket, németet és franciát. Egy nagyszerű tanárnőnk volt románból és franciából, Naom Cornelia, a férjének le volt vágva a lába, harcolt az első világháborúban. A földrajz- és történelem-tanárnő Fekete Aurelia volt. Ez két remek tanárnő volt. Már nem tudom, melyik osztályban történelemből volt egy vékony kis könyvünk, Pop Aliseanu volt a szerkesztője, tetszett nekem ez név. Akkor Románia történelmét tanították, ahogy én emlékszem.

Aztán egy évet jártam magánúton, mert akkor nem volt gimnázium Nagykárolyban [Nagykárolyban 1725 és 1923 között piarista főgimnázium működött. Nem ismeretes, mi lett a gimnázium sorsa. – A szerk.]. Ranedzaynak hívták a magántanárt, magyar volt, de úgy utáltam szegényt, és azért nem akartam tanulni. Egy olyan nagy kövér ember volt, és cvikkere volt. Pedig nem volt szigorú, hát magántanár volt, és örült, hogyha voltak órái. És csak vizsgázni mentem be Szatmárra [Szatmárnémetibe], már nem tudom, melyik gimnáziumba. Több tanár volt, aki vizsgáztatott, de volt egy tanárnő, úgy hívták, hogy Niehtung. Roppant szigorú volt, ő vizsgáztatott egy tantárgyból, már nem tudom, melyikből. Aztán bejöttem [Máramaros]Szigetre, a hatodik és a hetedik gimnáziumot itt jártam a Domnița Ileanában, és itt is érettségiztem 1932-ben. De akkor egy érettségi, hát az óriási volt. Elsősorban nagyon kevesen jutottak odáig, azonkívül nagyon nehéz volt, szóval komoly iskolázottsága volt, akinek érettségije volt, hát az komoly diploma volt. Én még hét – vagyis összesen tizenegy – osztállyal, végeztem, én még úgy érettségiztem [lásd: oktatási reformok a két világháború közötti romániai oktatásban]. Amikor Máramarosszigetre kerültem a gimnáziumba, akkor Sándor bácsiéknál laktam két évet, anyunak a bátyjánál. Laci akkor már Párizsban volt. A Rózsa utcában volt egy négyszobás, fürdőszobás házuk, most is megvan a ház. Nagy szó volt abban az időben a fürdőszoba. [Máramaros]Sziget tetszett nekem, mert itt volt a család, és tartottak engemet, nagyon rendesek voltak. Nem nagyon jártunk mi akkor templomba,

én nem emlékszem, a gyerekek nem, csak a férfiak mentek templomba, a nők nem nagyon jártak, csak nagyünnepeken. De hittanórára én is jártam, a [máramaros]szigeti neológ rabbi, doktor Danczig Sámuel tartotta. Nem tudom, hogy hol végezte az egyetemet, de rabbi iskolát is végzett, és doktor Danczig volt ő [doktori titulusa volt]. Egy úr volt, felvilágosodott. Kis kecskeszakálla volt, ahogy emlékszem. Mindig ott volt a kis kapedli a fején, az mindig volt [„Danzig Samu, rabbi, szül. Vágvecsén 1878. Pozsonyban és a Majna melletti Frankfurtban a rabbiiskola növendéke volt, aztán a frankfurti egyetemen a bölcsészeti fakultást végezte. Később Máramarosszigeten működött, mint a szefárd hitközség főrabbi” (Zsidó Lexikon). Danzig Sámuel Benjámin 1906–1944 között volt a máramarosszigeti neológ (szefárd) közösség rabbi (The Heart Remembers. Jewish Sziget, ed. by Association of Former Szigetian in Izrael, Havazelet Press, 2003). – A szerk.]

Miután leérettségiztem, visszamentem Nagykárolyba, és ott voltam állásban. Egy biztosítótársaságnál, a Generalinál dolgoztam, írógépeltem. A főnök Roth volt, egy zsidó. Házat, életet, mindent lehetett biztosítani már akkor is. Aztán elkerültem Pestre, amikor visszacsatolták Észak-Erdélyt Magyarországhoz 1940-ben [lásd: második bécsi döntés], mert a biztosítótársaság tönkrement, és Nagykárolyban nem volt semmi kilátás. Elmentem először egy ernyőgyárba – a nagybátyám jó barátai voltak az ernyőgyár tulajdonosai – mint munkásnő. És szegény anyumék még küldtek fel nekem csomagot, ők, a semmiből. Haj, Istenem! Kivettem szobát, a nagynéném, Schöngut Ernőné nem fogadott volna be semmi szín alatt se. A Teréz körút 50. szám alatt laktam, Berliner Áron zsidó tanítóéknál béreltem szobát. Rendesek, becsületesek voltak, a felesége sokkal fiatalabb volt, mint az ember. Aztán már itt se lehetett lakni, mert nem esett bele a gettóba, és akkor átköltöztem a Hársfa utca 57-be egy barátnőmhöz, Margitkához, aki Nagykárolyban volt társalkodónő egy rokonomnál, dr. Cukor Lajosné. Ez a ház a gettóban volt, sárga csillagos ház volt először. Az ernyőgyárból már kijöttem, mert akkor már zsidókat kitétek [lásd: zsidótörvények Magyarországon], még volt a fizetésből valamennyi, abból éltem. Az utcára öt óráig lehetett kimenni az elején [lásd: kijárási tilalom Budapesten]. Szörnyű egy világ volt, szörnyű! Már a gettósítás előtt a zsidóknak nem adták ki a leveleket, anyukáék a nagybátyám cselédjének – aki keresztény volt – a nevére küldték a leveleket, és az adta át nekem. A háború után, mikor visszajöttem, Berlinerék megvoltak, tőlük kaptam meg a leveleket.

Édesanyám, Anci nővérem a férjével és kislányukkal és a másik nővérem is Nagykárolyban mentek gettóba. A Wesselényi utcában volt Nagykárolyban a gettó. Van egy levelem, amit édesanyám írt május negyediken, amikor beköltöztették őket a gettóba: „Drágám, most jött meg a lapod, ma költözünk. Tegnap is írtunk, ne haragudj, de nem bírtam írni. Írjál csak röviden, és te is értesítve leszel hogylétünkről. Isten áldjon, nagyon sokszor csókolkunk.” Drága! A másik oldalára a lapnak a nővérem írt: „Drága szívem, tegnap is írtam neked. Az ismerőseink már elköltöztek, a mai nap folyamán mi is megyünk, ahogy lehet megint írok. Olga fog írni. Vigyázz magadra, írjál Olgának. Csókolkunk.” Olga ez Ménesi Jánosné volt, a fényképésznek a felesége. De ő is fényképésznő volt. Nagyon rendesek voltak, magyar keresztény emberek, de nagyon rendesek. Mertz volt a férje eredetileg, de magyarosította a nevét Ménesire a [második világ]háború után. Ő bérelte a fényképészeti műhelyt Koziárszky után, „Kelet fényképészeti műterem”-nek nevezték akkor. Ez az Olga írt aztán nekem, pedig milyen rizikó volt! Ezek megérdemelnének minden jót, nagyon rendesek voltak. Május tizenharmadikán azt írja: „Klárkám, ma vagonírozták őket csukott teherkocsikba. Talán Szatmárba viszik őket. Biztosat nem tudok. Élelmük az útra volt.” „Fognak ők írni magának, azt üzenték. Írni nem tudok, fáj az agyam is, nemcsak a lelkem. Beszélni szeretnék

magával, de mikor? Írjon azért ezután is nekem, én is fogok. Ha Jancsi meggyógyul, akkor felkeresi magát, mint írtam is már.” Jancsi volt a férje. „Itt üres a város, és nyomott a hangulat. Szeretők csókkal, Olga” És milyen rizikó volt, hogy ő írt nekem! Drága jó emberek!

Elvitték őket Szatmárra [Szatmárnémetibe], és Szatmárról [Szatmárnémetiből] már deportálták Auschwitzba. Ki volt ez tervezve, sajnos. Nagyon ritka volt az, aki fel volt mentve [lásd: mentesítések Észak-Erdélyben]. [Nagy]Károlyban egyetlenegy volt, egy Erstein Zoli nevezetű, aki útlevelekkel foglalkozott, aki kivételezett volt, de hogy miért, nem tudom. Szégyenfoltja Európának! A sógorom mesélte, mikor deportálták, ezt kérdezte Marika az édesanyjától: „Mért vagyunk mi zsidók?” Akkor még egy vagonban vitték őket [Azaz amikor a nagykárolyi gettóból a szatmárnémeti gettóba szállították a zsidókat. Innen Márkus Klára sógora – a kislány édesapja – már nem ment velük együtt Auschwitzba, mert kiemelték a gettóból, és elvitték munkaszolgálatra. Szatmárnémetiből 1944. május 19-én, 22-én, 26-án, 29-én, 30-án és június 1-jén deportálták a zsidókat, összesen 18 857 személyt. – A szerk.].

Anyáméktól egy lapot kaptam még Budapestre, de azt már a tábor vezetősége küldte. Ők [anyámék] írtak, hogy „Jól vagyunk”, meg nem tudom, mi..., és akkor rátették, hogy Waldsee, hogy félrevezessék az embereket, hogy gondolják, hogy nekik ott jó dolguk van. Ez a levél már sajnos nincs meg. Aztán még Olga írt egyet 1944. október másodikán. „Klárkám, keltezetlen lapot vettem ma magától.” Nem írtam rá dátumot. „Mikor írta, nem tudom. Hogy nem írok, megírtam az okokat. De írtam mégis egy hosszú levelet, nem jött felelet. Maniékrol ma sem tudok semmit, bármennyire szeretném tudni.” Nagyon rendes emberek! Hát, ilyen emberek ma nincsenek! Igaz hívő katolikusok voltak, nagyon hittek Istenben. „Férjem katona, hogy hol, nem tudom.” Ezek voltak azok, akik azt a kis rongyunkat is, ami volt, visszaadták – mikor visszajöttem, nekem. Keresztények voltak, két gyerekük volt, Judit és Imrus, hál’ Istennek ők élnek, Szatmáron vannak, de a szüleik már nem élnek.

Engem 1944 őszén vittek el Pestről. Először Dachaubá vittek, az volt az elosztó, ott nem dolgoztunk, onnan vittek aztán el munkatáborokba: Ravensbrück, Spandau-Berlin, Oranienburg, Sachsenhausen [Spandauban, Berlin egyik külvárosában egy hatalmas börtön volt, amely ez idő tájt munkatáborként működött, az ide deportáltak egy, a tábortól néhány kilométerre lévő hadiüzemben dolgoztak. – A szerk.]. Arra emlékszem még, hogy akkor, mikor minket már akartak izélni [elgázosítani], bevittek [a gázkamrába], és ott fogyott el a gáz. Egy nő bejött, és azt mondta: „Es ist schön! Es gibt kein Gas mehr” [Magyarul: „Na, szép! Elfogyott a gáz.”]. Muníciógyárban dolgoztunk. Volt egy nagyon rendes ember, egy öreg, a mester, az titokban hozott nekem talán kenyeret vagy mit. Nem kenyeret, mit hozott nekem, Istenem? Tudom, hogy hozott, de titkokban csúsztatta. Voltak köztük is rendesek. Én Sachsenhausenban szabadultam. Bejöttek az oroszok, de mi olyanok voltunk, mint az állatok, nem is tudtunk magunkról, el voltunk kábítva, utólag tudtam meg, hogy brómot adtak a németek folyamatosan, teába, mindenbe tettek, attól elmúlt a menstruáció is, és az embereket megnyugtatta, nem volt, amiben kételkedjünk vagy amin gondolkodjunk. És amikor a brómnak elmúlt a hatása, ocsúdtunk fel, hogy mi történt. De akkor se tudtuk, hogy mi volt, nem emlékeztünk [Nyugtató adagolására (brómozásra) semmilyen konkrét bizonyíték nincs, bár nagyon sokan, különböző helyekről állították, hogy brómozták a foglyokat. De valószínű, hogy nem is volt szükség a brómra: a kevés enivaló, a verés, a hideg vagy éppen a forróság, a kevés alvás, a szörnyű munka stb. nagyon gyorsan kiszívta a foglyok erejét, megtörte az ellenállásukat. – A szerk.].

Én mondtam, hogy haza akarok menni, és akkor bevagoníroztak [vonattal jöttünk haza]. Először Pesten voltam, mert ott volt az unokahúgom, Ági, ő nem volt deportálva, mert iratai voltak, de ezt nem mondta nekem, titkolta még a háború után is. Aztán 1945. szeptember tizenegyedikén értem haza [Nagy]Károlyba. Nem akartam elhinni a realitást, én egy álmvilágban éltem, nem tudtam elképzelni, hogy mindez lehet. Azért mentem haza, mert meg voltam győződve, hogy ott találom a családot. Ilyesmire nem is gondoltam, hogy ilyesmi Európa kellős közepén lehet, egy ilyen holokauszt. Annyiszor gondolok erre, hogy Európa kellős közepén hogy lehetett ilyesmit csinálni, embereket meggyilkolni azért, mert zsidó vagy mert cigány. Ez borzasztó! És hiába mondják, hogy meg kell bocsátani, nem lehet. Nekem, aki itt vagyok, visszajöttem, családot alapítottam, de nekem őértük [a családomért] nem szabad megbocsátani. Azt nem lehet megbocsátani, amit velük tettek, gázkamrában elégetni egészséges embereket... ezt nem lehet felfogni. Most már minden mindegy, őket visszahozni nem lehet, és mégis azt mondom, hogy onnan vigyáztak rám. Ez nem a hit, hanem egész egyszerűen éreztem.

Mindent elhordtak a házból. Gyönyörű bútorunk volt, mahagóni ebédlő, egy fehér lányszoba és egy drapp háló – állítólag azt az oroszok vitték el. Mikor én hazajöttem, már nem volt semmi, tiszta üres volt a ház. A szomszédok nem nagyon szerették, hogy én hazajöttem, mindegyik lopott onnan, amit bírt. Látszott rajtuk, hogy nem örültek nekem, azt hitték, hogy visszakövetelem a dolgokat. De nem tudtam én, mit ki vitt el. De volt az a Ménesi család, akik nagyon rendesek voltak, az ékszereket visszaadták, amit nem adtak be anyuék a Sváb Bankba – ide kellett a zsidók leadják az ékszereiket a deportálás előtt –, és náluk hagytak.

Az idősebbik nővéremnek a férje, Fuchs Berci jött egyedül haza a családból. A gettóból a sógoromat elvitték munkaszolgálatra, elszakadt a családtól. A háború után egyből el akart venni feleségül, de én azt mondtam, hogy nem tudok a testvérem volt férjéhez menni. És akkor ő megnősült, elvett egy [nálam] idősebb nőt, szóval vele egykorút, annak volt egy fia, és én meg lejöttem ide, [Máramaros]Szigetre, mert megtudtam, hogy itt vannak az unokatestvéreim, Schöngut Zsófi és Öcsi [Márkus Klára anyai nagybátyjának, Schöngut Imrének a gyermekeiről van szó. – A szerk.]. És akkor én lejöttem ide, hozzájuk. Ők örültek az elején, hogy visszajöttem, de aztán amikor kértem az anyu részét, akkor azt mondták, hogy nagypapa mindig segítette anyut, mikor özvegyasszony volt, úgyhogy ők nem akartak nekem semmit se adni.

Egy délután elmentünk doktor Berger Dórihoz, ő volt a sógornője Zsófinak, az unokatestvéremnek. És ott volt a [jövendőbeli] férjem. Ahogy meglátott, megtetszettem neki, és egy hét alatt össze is házasodtunk, 1946. március tizenötödikén. Ez volt a mese [a története az ismerkedésnek]. Volt vallásos esküvőnk is, rabbival, de hát akkor nekem nem volt menyasszonyi ruhám vagy valami, honnan lett volna. Még fehér fátylam se volt, hanem egy színes selyemkendővel takartam le a fejem, mert ez szokás a zsidóknál. A férjemnek is volt egy ruhája, amiben járt minden nap. Amikor visszajöttünk, neki sem volt semmije se, nekem se volt semmim se, hát hogy lehattunk mi felöltözve? Úgy, ahogy voltunk, és csak hozták azt a hüpát [hüpe], a baldachint, és itt valahol az udvaron volt. És kész volt. Nem volt egy ebéd se, semmi, akkor nem úgy volt, örültünk, hogy élünk, hogy van a mi részünkre ennivaló.

Én úgy jöttem haza, hogy gondoltam, hátha talállok valakit. Közben idejöttem, férjhez mentem, és a férjem nem is akart hallani az elmenésről [Izraelbe vagy külföldre]. És akkor így itt ragadtunk. A máramarosszigeti unokahúgom, Schöngut Zsófi és az unokaöcsém, Schöngut Öcsi, Lázár kint van

Izraelben a családjával. Ahogy lehetett, mentek. Azt hiszem, 1956-ban ment mindegyik. Pont hosszúnappkor, Jom Kipurkor kiszaladt mindenki a templomból, mindenki iratkozott, és csinálta az aktákat. Nem törődtek a hosszúnappal, hogy ünnep van vagy valami, csak „Menni, menni!”, az egész társaság kiment a templomból, és mentek a rendőrségre iratkozni [lásd: kivándorlási hullám Romániából a második világháború után].

Egyszer voltam csak Izraelben, egyedül, 1971-ben hat hétig. Az unokatestvéreimnél, Zsófinál és Öcsinél voltam. Diplomája egyiknek se volt, se Öcsinek, se Zsófinak, se Cálinak [Zsófi férjének], se Lilinek [Öcsi feleségének]. Lili, azt hiszem, háztartási alkalmazott volt valahol, főzött, Zsófi az nem dolgozott, az mindig kifogta magának, hogy ne dolgozzon, dolgozott a férje. Csak Haifában voltam, nem vittek engem Jeruzsálembe, mert szegények voltak ők is. Ott voltam, és nem láttam Jeruzsálemet például. Hát akkor még egy olyan kezdetleges állam volt, és nem voltam elragadtatva. Mindenki kínlódott azért ottan. Csak annyi, hogy szabadok voltak, de nagyon kínlódtak ott az emberek, nagyon szerényen éltek. Az borzasztó, hogy mi volt, szóval olyan nagy volt az egyszerűség és a csend. Mindenki félt az araboktól. Mindenki félt, féltette az életét, annyira voltunk, hogy féltünk kimenni az utcára, például. Szóval nem volt egy kis dolog az sem, Izrael. Hát most nem tudom, biztos már másképp van.

A férjem, Márkus Endre 1901-ben született Máragyulafalván, ide tartozott Aknasugatag [Máragyulafalva – (korábban Gyulafalva), kisközség volt Máramaros vm.-ben (15 km-re Máramarosszigettől), 1891-ben 1500, 1910-ben 1800 nagyrészt román és német lakossal. Trianon után Romániához került, ma Giulești. Aknasugatag (ma: Ocna Șugatag) – kisközség volt Máramaros vm.-ben, 1910-ben 1800 főnyi magyar lakossal (járási szolgabírói hivatal, csendőroros, posta, vasútállomás). – A szerk.]. Az apját Móricnak hívták, orvos volt, harminckét éves volt, mikor a férjem született. Sőt, az ő apja – szóval a férjemnek a nagyapja – is orvos volt, ő a Dunán túl volt, de hogy melyik városban, nem tudom. A férjem édesanyja, Geiger Sarolta, Sári huszonnégy éves volt mikor a férjem született, ő budapesti volt, egy dunántúli rabbinak, Seufeldnek volt a leszármazottja. De Aknasugatagon éltek, a férjem apja ott kapott állást, körorvos volt, majd beköltöztek Máramarosszigetre, és már innen voltak deportálva. Egy húga volt a férjemnek, Babának hívták, de különben Elisabeth volt a neve. Lengyelországba ment férjhez, nem tudom, hogy hol, meglátta az ember Babát, és megtetszett neki, azt hiszem, Varsóban laktak. Volt egy gyerekük, Katherina, Kati, aki kint született, és ott is pusztultak el Lengyelországban a deportáláskor.

A férjem is orvos lett, urológus, ő Bécsben végezte az egyetemet, egy évig volt még Bécsben mint orvos, aztán hazajött, és Máramarosszigeten telepedett le. Az uram úgy szabadult meg, hogy három évig kint volt munkaszolgálaton, 1942-től 1945-ig, egész a Donig eljutott. Amikor visszajött, az oroszok laktak a lakásában, de őt is beengedték. Volt egy orosz tiszt, aki orvos volt, és így mint két orvos, nagyon jóban lettek. Ez az orvos együtt élt egy nővel, akit Margaretának hívtak, és aki zsidó volt. Aztán azoknak el kellett menni, és így kaptuk vissza a házat. Közben, miután az oroszok elmentek, beköltözött az emeletre egy Kárpáti nevezetű, aki SS-legény volt. A háború után bolondnak nyilvánította magát, vagy valami ilyesmi volt, és úgy úszta meg, de SS volt. Én már itt találtam, amikor ideköltöztem a férjemhez, és nagyon disznó volt, mert folyton ütötte a padlót, csak hogy minket zavarjon. Nagy antiszemita volt. Mi kerültük, de ő kötözködött, ugye. Magyar létére nagy németnek adta ki magát, aztán ki is mentek Németországba. Utána már nem volt itten más, a családé maradt az egész ház. Aztán államosították a kommunisták, mert hát a férjem

intellektuel volt, és aztán nehezen, sok cécó után kaptuk csak vissza, ha jól tudom, tán 1952-ben.

Az uram az öregek házában [idősek otthona] volt igazgató, én pedig a gyerekek házában voltam gépíró. Egy nagyon rendes könyvelő volt ott a főnöknő, Bilaniucné Elena, Lena. Egy nagyon rendes teremtes, még most is mindig jár ide hozzám, sokkal fiatalabb, hetvennégy éves, de úgy néz ki, mint egy húsz éves. Még most is festi a haját, és egy ránc nincs rajta, semmi. Az igazgató nagyon rendes volt, habár vasgárdista volt [lásd: Vasgárda], de hát tizenhat-tizenhét éves korában volt vasgárdista, mit tudta ő, akkor könnyű volt mindenkit odaverbuválni. Csak ezért szegényt mindenki lenézte, hogy vasgárdista volt. Különben egy rendes, aranyos, egy jó ember volt, a felesége megvan és a két gyereke. Aztán 1947. január hetedikén meglelt a Babika, utána megint visszamentem dolgozni, és ott voltam 1952-ig, akkor született Viktor, a fiam, február tizenhatodikán. De én utána is bementem, és állásban voltam. 1987-ben jöttem nyugdíjba.

A kommunizmus egy olyan furcsa dolog volt, mert kommunistának vallották magukat, de azért ott is voltak stábok és séfek, akik vezettek, tehát volt kasztkülönbség. Én is voltam párttag, ott, ahol állásban voltam, ott kötelező volt, hogy mindenki legyen párttag, hogy aztán legyen kit kirúgni mint burzsujt [lásd: párttisztogatás Romániában]. Amikor a férjemet kirúgták nem tudom, hányban, akkor engem is kirúgtak, mert orvosnak voltam a felesége, akinek nemcsak az apja volt orvos, hanem a nagyapja is, aki a Dunántúlon lakott, úgyhogy egy jó família volt, előkelő volt a származása. De én olyan boldog voltam! Olyan primitívek voltak azok az emberek, azok a régi kommunisták! Olyan primitívek voltak, hogy az nem igaz! Azt hitték, hogy mindenki, akinek van egy diplomája, az nekik ellenség. Orvos, hát az csak burzsuj lehet. Mikor a férjemet kitették a pártból, leváltották, de azért állásban maradt ugyanott, az öregek házában. De tönkretették, az idegei mind megmentek, mert féltünk. Éjjel nem aludtunk, és néztük, hogy mikor jön a szekus autó [lásd: Securitate]. Emlékszem, egyik éjjel itt ment el, megállt a harmadik háznál, már nem emlékszem, ki lakott ott, és azokat mind vitték. És az uramat azért nem vitték el, mert orvos volt.

A karácsonyt tartottuk itthon, amikor a gyerekek kicsik voltak, egy kicsike kis karácsonyfát csináltam, mert egyszer csak hazajött Babika, azt mondja: „Hát mindenkinek van karácsonyfája, hozott a Jézuska karácsonyfát, mindenkinek, csak nekem nem.” És akkor csináltam. Itt az udvaron egy csomó gyerek volt. Laktak Márfigcsék, Glidék, Herskovitsné, de keresztény volt mind, és ezeknél mind volt karácsonyfa. Nem járt a férjem locsolni húsvétkor, kommunizmus volt, és akkor ezeket nem nagyon lehetett, csak titokban, ha jött valaki vagy ilyesmi. És énhozzám nem jöhetett senki se, mert a férjem olyan féltékeny volt, hogy nehogy valaki rám nézzen. Ha jöttek hozzánk, akkor ha nagyon muszáj volt, visszaadtuk azt a vizitet, de nem nagyon volt akkor olyan társadalmi élet, mert az már annak számított, hogy burzsuj, ugye. Színház nem volt [Máramarosszigeten], mozi volt, de mi nem jártunk. Ahhoz képest, hogy orvos volt a férjem, alig volt nekünk egypár lejünk. Szegények voltunk. És énnekem állásba kellett menni. Nyaralni se jártunk, esetleg egyszer vagy kétszer, ha kint voltunk Aknasugatagon életünkben [Aknasugatagon sósfürdő van. – A szerk.]. Minden pénzbe került, és mi olyan kispénzüek voltunk...

Miután férjhez mentem, se voltunk túl fanatikusak. Normálisak voltunk. A kóserságot nem tartottam, nem tartottam fontosnak, hisz olyan minimális anyagiak voltak, hogy örültünk, hogyha van mit enni, nemhogy zsidó étel vagy keresztény étel. A nagy zsidó ünnepeket megtartottunk. De pénteken este a férjem nem ment templomba, én se gyújtottam gyertyát, csak az esküvőmön kellett gyertyát gyújtani, azóta se [lásd: szombat; gyertyagyújtás]. Én nem tartottam ezeket, és

sajnos a lányomat meg a fiamat sem neveltem úgy. Viktort elküldtük a hájderba [héder], és mikor hazajött, nem akart ezt enni, nem akart azt, csak kósert, meg így, meg úgy, ezt nem szabad, meg azt nem szabad, és akkor többet nem küldtem. Én nem tudtam hinni ezekben a dolgokban, nem szeretem a kötődést, valamihez ragaszkodni, ami elmúlt eszméknek a [maradványa]. Ezek csak szokások. A hitközséghez nem nagyon jártam, mert nem nagyon volt nekem időm, én sose voltam az a nagy vallásos. A férjem járt, ő volt hitközségi elnök is a második világháború után egy ideig.

A lányom, Babika [Márkus Marianna] Iași-ba ment egyetemre, fogorvosit végzett. Azért ment Iași-ba, mert akkor nehéz volt bejutni egyetemre, és itt volt még egypár zsidó kislány, akik akartak menni, Itu, Éva és még volt egypár. És akkor sorsot húztak, és kinek mi jutott. Babikának jutott Jászvásár, a másíknak Kolozsvár jutott, a harmadíknak Bukarest. Jászvásárban ismerte meg a férjét, ott is tartották az esküvőt a jászvásári templomban [zsinagógában]. A férje jászvásári születésű, eredetileg Burah Harinak hívták, de felvette a lányom nevét. Babika nem akarta elhagyni a nevét, merthogy ez egy olyan tradíció, hát a dédnagyapa is Márkus volt, Viktornak úgyis Márkus a neve, a fiamnak, és akkor így lett Hari is Márkus. [Márkus Hari most a hitközségi elnök Máramarosszigeten. – A szerk.] Egy gyerekük van, Sorin, 1971. augusztus huszadíkán született. Orvos Nagykárolyban. Van egy dédunokám, a Sorin kislánya, Karin. Ő 1998. január tizenhetedikén született, most ment iskolába. Az édesanyjával lakik Romanban [Románia, Neamț megye], mert Soriné elváltak.

A fiam [Márkus Viktor] felesége Moldovan Ileana, ő román. Van egy fiuk, Alfred Lior, 1986. augusztus huszonnegyedikén született, most fog érettségizni. Gyönyörű gyerek, és egy roppant jószág, egy csendes, az a légynek nem árt. Ők is itt laknak a házban, a földszinten.

A férjem 1987. február tizenegyedikén halt meg, itt, Máramarosszigeten van eltemetve. Aztán én ide felköltöztem az emeletre, és a fiamnak lett a lenti lakás. Csak a lányom nem akart lejönni lakni, és akkor én azt mondtam, mégiscsak jobb, ha a lányommal vagyok, mint a menyemmel. Most a vallást úgy tartjuk, hogy disznóhúst már nem eszünk, akkor mondjuk, a húsrá nem teszünk tejfelt, a húst és a tejest nem keverjük [lásd: étkezési törvények]. De különösebben, ahogy csinálják nálunk a streng [szigorú] kóser zsidóknál, úgy nem. Imádkozni csak úgy szoktam, ahogy én csinálok az imádságot, nem [mondok bizonyos imákat]. A zsidó imádságok közül tudom az áldást a kenyérre és a borra. A Miatyánkot azt tudom magyarul, románul, franciául [Miatyánk (Pater noster) – a kereszténységnek, az összes keresztény felekezetnek legszentebb imája. Az Újszövetség szerint maga Jézus tanította meg rá az apostolokat. Szerepel – bár némileg más-más formában – Máté és Lukács evangéliumában egyaránt. – A szerk.]. Van egy kis Szent Antal képem, kaptam a barátnőmtől, és azt azóta is tartom a fényképeim között [Páduai Szent Antal (1195–1231) – sokat tett a Ferenc-rend elterjesztéséért. Mint a bajba jutottak és a szegények istápolója, egyike a legnépszerűbb szenteknek. – A szerk.].